

УДК 93

**МЕМЛЕКЕТТІК ДУМАДАҒЫ ҚАЗАҚ ДЕПУТАТТАРЫ
ЖӘНЕ ЖЕР-СУ МӘСЕЛЕСІ**

Анасова А.Б.

тарих магистрі, ҚМПИ, Қостанай

Исенова А.Т.

"Тарих" мамандығының

4 курс студенті

Аннотация

Бұл мақалада авторлар Мемлекеттік Думадағы қазақ депутаттарының қызметіне және олардың көтерген мәселелеріне талдау жасаған. Әсіресе, олардың жер-су мәселесіне байланысты талаптары мен ұсыныстары қарастырылады.

Аннотация

В данной статье авторы осветили деятельность и проблемы поднятые казахской интеллигенцией в Государственной Думе. Особенно заострили внимание на требованиях и предложениях касающиеся земельно-водной реформы.

Abstract

In this article, the authors highlighted the activities and problems raised by the Kazakh intelligentsia in the State Duma. Especially focused on the requirements and proposals concerning land and water reforms.

Түйінді сөздер: Мемлекеттік Дума, жер-су мәселесі, әкімшілік-аумақтық ереже, мұсылман фракциясы, жер - құқықтық нормалар.

Ключевые слова: Государственная Дума, земельно-водная реформа, административно-территориальные реформы, мусульманская фракция, земельно-правовые нормы.

Key words: In the Council, land and water reform, administrative-territorial reform, Muslim faction, land and legal norms.

1. Кіріспе. Мемлекеттік Думаның мәні мен мазмұнын түсіну үшін оның саяси өмірдегі қажеттіліктен туындағанын ескеру керек. Ресей Мемлекеттік Думасының өмірге келуі мұқтаждығы өзінен - өзі пісіп-жетіліп келе жатты. Бірақ оның түпкілікті орнай алмағанын тарихтан білеміз. Ресейде Мемлекеттік Дума дүниеге келген кезде шаруалар елдегі халықтың басым көпшілігін құрады. Сондықтан империядағы өзгерістерге демократиялық сипат беріп, дамыған елдердегідей патша билігін жоймай-ақ, Мемлекеттік Дума Ресейдегі сан жағынан ең көп шаруалардың мұң-мұқтажын алғашқы кезекке қоймақшы болды. Шаруа үшін жердің ең маңызды мәселе екені әуел бастан белгілі. Сол себепті де Дума өзі өмірге келген сәттен бастап-ақ бұл мәселені өз назарынан тыс қалдыра алмады. Осылайша жаңа демократиялық басқару жүйесімен ескі қоғамдық құрылыс арасындағы тартыстың өзегі болып жер мәселесі тұрды. Патша ағзамның қол шоқпар үкіметі қарапайым халықпен түсінісе алмады, ортақ мәмлеге де келмеді.

2. Негізгі бөлім. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде Ресей империясының қоғамдық-саяси өмірінде аграрлық мәселе маңызды орын алды. Оның нақты шешімін таппауы Ресейдегі халықтардың үнемі наразылығын тудырып отырды. Ресейдегі 1905-1907 жылдардағы және 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістерінің басты себептерінің бірі де аграрлық мәселеге тіреледі.

Бұл ретте Мемлекеттік Думаның да Қазақстандағы аграрлық-шаруа мәселесімен айналысқанын айта кетуіміз керек. Мысалы, II-ші Мемлекеттік Думада сөйлеген сөзінде депутат Б.Қаратай қордаланған мәселені турасынан қояды. Ол "қырғыз-қайсақ халқы атынан бұл мінбеден ешкім сөйлеген жоқ. Біздің мемлекетіміз шиеленіскен аграрлық мәселені шаруаларды Дала облыстарына, дәлірек айтсақ: Орал, Торғай, Ақмола, Семей және Жетісуға қоныс аудару арқылы шешіп шығарылады" - деп сөзін бастады. Әрі қарай патшалық Ресейдің қоныс аудару саясаты нәтижесінде сол кездегі Қазақстанның солтүстік аудандарындағы туындай бастаған геосаяси ахуалды жан-жақты талдады. Онда ол "қоныс аударуда Орта Азиялық облыстар ішінде қоныс аударатын бос жер бар ма, жоқ па ол туралы жергілікті халықпен келісілмеген, табиғи, шаруашылық, статистикалық, топырақ және ауа райы тұрғысынан зерттелмегенін "ашып айтты" - оны зорлық жасау деп есептеу керек" - деді.

Қазақстан отар ел ретінде XIX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап Ресей империясының әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірімен тығыз байланысты болды. Әкімшілік-аумақтық ереже, 1867-1868 және 1886-1891 жылдардағы реформалар Қазақстанның отар ел ретіндегі метрополиядағы рөлін нығайта түсуге бағытталды. Империяның саяси үстемдігі нәтижесінде бүгінгі Қазақстан алып отырған сол кездегі барлық аумақтарда жерді иелену мен жерді пайдалануды реттеудің қажеттігі мейлінше айқын да өткір қойылды.

1886-1891 жылдардағы Түркістан және Дала өлкелері жөніндегі реформалар бойынша Орынбор және Батыс-Сібір генерал-губернаторлығы жойылып, оның орнына орталығы Омбы қаласы болып табылатын Дала генерал-губернаторлығы құрылды. Оның құрамына Ақмола, Семей, Орал, Торғай және Жетісу облыстары енді. Осылардың ішінен Жетісу облысы 1897 жылы Түркістан генерал-губернаторлығының қарамағына берілді.

Дүркін-дүркін жүргізіліп отырған әкімшілік-аумақтық бөліністер Қазақстанның отарлық жағдайын орнықтыра түсті, бұлар тікелей жергілікті халықтың дәстүрлі әлеуметтік-шаруашылық және саяси құрылысының іргесін ірітуге бағытталды.

Реформа барысындағы жер - құқықтық нормалар ең алдымен отарлаушы халықты артықшылыққа ие ететін құқықтар беру арқылы қазақтар шеттегі қолдануға жарамсыз, шұрайсыз жерлерге ығыстыру бағыты ұсталды. 1867-1868 жылдардағы реформа жер қазына меншігі деп жариялап, қазақтарға жерді пайдалану құқығын ғана берді. Мұның өзі оларды бұл жерлерден шеттетуге заңды негіз жасады. "Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару жөніндегі "Уақытша ереженің" 210-бабында айтылғанындай, қазақ көшпенділері иеленіп отырған жерлер мемлекеттік деп танылады және олардың қоғамдық пайдалануына уақытша берілетін болды.

Патша өкіметі орталық аудандардан шаруаларды Қазақстанға көшіріп, империяның шығысына жаппай қоныстандырудан, салықтық жеңілдік беруден және банкі арқылы шаруалардың қосымша жер үлесін алуын қамтамасыз еткен аграрлық реформасы жөніндегі бағдарламасының бір бөлігі болғандығын айту қажет. Алайда, жерді қауымдасып пайдалану жүйесі тұтастай алғанда империядағы аграрлық қатынастарды реформалауға мүмкіндік бермеді. Оның жолы шаруаларды жаппай көшіріп, жаңа жерлерге қоныстандыру арқылы табылды, сөйтіп, Қазақстанға көшіп келгендерді орналастыру үшін нақты учаскелерді анықтау жөніндегі жұмыстар басталды. XIX ғасырдың 80-жылдарының соңғы кезінен бастап негізгі міндеті орталық аудандардан қоныс аударушылар үшін қазақтардың жерлерін тартып алу болып табылатын органдар мен ұйымдар құрылды. Тұтас алғанда, 1917 жылдың қарсаңында қазақтардың пайдалануынан Дала өлкесі, Бөкей ордасы және Маңғыстау приставтығы бойынша қазақтардан 40 млн. десятина жер алынды: казак әскерлеріне (Орал, Сібір, Орынбор) 18,1 млн. десятина, қоныс аударушылар учаскелер үшін - 16 млн. десятина, орман саяжайлары, қазыналық-оброктық мақсаттар, помещиктік имениелер, монастырлық т.б. учаскелер үшін - 5,9 млн. десятина, қалалар мен темір жолдарды оқшаулау алаңқайлары үшін - 0,42 млн. десятина жер алынды. Жетісуда 4 млн. десятинадан астам жер: оның ішінде казак жерлері мен қалалар үшін - 0,7, күзетші селолар үшін - 0,2, қоныс аудару учаскелерінің тығыз болғандығы үшін - 0,7, адамдар орналаспаған учаскелер үшін - 0,55, қазыналық-оброктық мақсаттарға 0,47 млн. жер күшпен тартып алынды. 1917 жылға дейін тұтас алғанда Қазақстан бойынша 45 млн. десятина жер тартып алынды. Бұл бүкіл жер қорының 0,25 процентіне жақындады. Бұлар ең құнарлы жерлер еді.

Сөйтіп, қазақтар шөлейт және жартылай шөлейт, сортаң жерлерге қарай тықсырылды. Жермен бірге барлық су көздері де алынып қойды, мұның өзі сайып келгенде дәстүрлі шаруашылық жүйесін ауыр жағдайда қалдырды.

XX ғасырдың бас кезінде казак халқы күрделі өзгерістерге ұшырады. Бұрынғы шаруашылық жүргізу тәртібі келмеске кетіп, оның орнына көшпелі, жартылай көшпелі және шаруашылық жүргізудің мал өсіруге бейімделген отырықшылық түрі дами бастады. Әсіресе мұнда экстенсивті жартылай көшпелі мал шаруашылығы кең өріс алды. Мұның басты сипаттары - малды жайылымда және жартылай қорада ұстап бағу, егіншілікпен, шөп шабумен айналысу, қыстыгүні малды бір жерде отырып бағу және қысқы жайылымдардың да болуы еді. Сонымен бірге бірте-бірте тауарлық сипат ала бастаған егіншілік негізі кеңейе түсті. Бұл реттегі егіншілік әрқашанда көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен тығыз байланысты болып отырды. Осы жағдайдағы ең өткір де, ең күрделі мәселе - жер иелену мен жерді пайдалану мәселесі болды. Шаруашылықты өрістетудің мейлінше эволюциялық нысандарын іске асыруға жердің жаппай күшпен тартып алынуы өлшеусіз нұқсан келтірді. Мұның ақыры кейде баяу, кейде белсенді түрде етек алған аграрлық толқуларға соқтырып отырды.

Отар ретінде Қазақстан бұл кезде империяның бастырмалатқан ресми идеологиясының әсеріне душар болды. Мұнда жаппай орыстандыру саясаты жүргізілді. Соған байланыс-

ты шаруашылық пен әлеуметтік уклад нысандары өзгеріске түскен қазақ халқы рухани бастауларын өздері білдірудің жолдарын табуға ұмтылды. Мұның өзі империяның мәдени орталықтарында байсалды білім алу, білім беру саласында беріле жұмыс істеу, Ресей баспасөзінің беттерінде ғылыми және публицистикалық шығармалар бастырып шығару мен жариялау, өлкетану жұмыстарына араласу, жалпыресейлік саяси қозғалыстарға қатысу және т.б. арқылы жүзеге асты. Мейлінше табанды және зерделі тұлғалар бірте-бірте Ресей зиялыларының санаткерлік мүдделері аясына тартыла түсті. Еуропалық білім алған және саны жағынан өте-мөте аз қазақ зиялылары негізінен әкімшілік мекемелерінде, халыққа білім берудің төменгі салаларында жұмыс істеп, екінші дәрежелі лауазымдармен әр түрлі ведомстваларда қызмет етті. Мұның өзі "бұратана" халықтар, оның ішінде санаткерлік еңбек саласында әр түрлі қысымға ұшырап жатқан да, сол тұстағы жағдайға тән сипаттар еді. Сөйтіп, қоғамның дәл осы әлеуметтік тобы қазақ халқының саяси көзқарастарын жеткізуші және оның жаршысы болды. Бұл кезеңде олар еуропалық саяси ойды енді ғана қабылдай бастаған болатын. Олардың сан жағынан аздығы мен тәжірибесіздігі ХХ ғасыр басында өздерін кеңінен көрсетуге мүмкіндік бермеді, бұл тек Қазан төңкерісі карсаңында жүзеге асты. Бірінші шақырылған Мемлекеттік Думада қазақтар шағын ғана топ болды және олар империяның 1-парламентінің жұмысында қазақ халқының мүддесін қорғауға ұмтылғанымен, сол кездегі саяси жағдай оларды ондай мүмкіндіктен айырған еді. Бұл кезеңдегі Қазақ халқының мүддесін білдірушілер қатарында, негізінен Қазақстанмен көршілес қоныстанған аудандардың кейбір депутаттары, сондай-ақ, Қазақстанда тұратын орыс халқының жекелеген өкілдері де кездесті.

Ресей империясындағы аграрлық қатынасқа көзқарас туралы сол кездегі Ресейдің барлық саяси партиялары мен қозғалыстарының назарында болды. ХХ ғасырдың бас кезіндегі Ресейдегі жалпы саяси өрлеумен дағдарысты жағдаяттар кейбір тұста көзқарастар мен пікірлерге мүлде ымырасыз қараған әр түрлі күштерді саяси аренаға шығарды. Олар белгілі бір дәрежеде Қазақстанға да ықпалын тигізді. 17-қазанда Манифест пен Мемлекеттік Думаға сайлау туралы заңның жариялануы Қазақ зиялыларының қызметін де жандандыра түсті. Нәтижесінде қазақтардан Мемлекеттік Думаға: Торғай облысынан А.Бірімжан, Орал облысынан А.Қалменұлы, Семей облысынан Ә.Бөкейхан, Бөкей ордасынан Б.Құлман депутат болып сайланды. Ақмола облысынан сайланған Ш.Қосшығұлұлы орыс тілін білмейтіндігінен оны облыстық комиссия Думаға жібермеді. Бұл, әрине, жергілікті халықтың жай-күйімен санаспай адамзат құқын аяқасты ететін факторлардың бірі болатын.

І-ші Мемлекеттік Думада қазақ халқының танымал жетекшісі Ә.Бөкейхан мен заңгер А.Бірімжан белсенділік көрсетті. Бірақ депутат-қазақтар Қазақстандағы күрделі жағдайға байланысты (1906 жылғы ақпанда бүкіл Дала өлкесі бойынша төтенше жағдай жарияланды) уақытында келе алмады. Сайлау мұнда кешігіп өткізілді, ал Жетісу және Сырдария облыстарында ол кейінге қалдырылды. Думаға А.Қалменұлы мен А.Бірімжан 1906 жылғы шілденің ортасында ғана келді, ал Ә.Бөкейхан Петербургке Думаны таратуға бірнеше күн қалғанда ғана жетті. Соған қарамастан А.Бірімжан аграрлық мәселе жөніндегі ескертпелерін білдіріп, ал Ә.Бөкейхан Выборг үндеуіне қол қойып үлгерді. Қазақ депутаттары өз мүмкіндіктеріне қарай Думаның мұсылман фракциясына қатысты. Мұсылман фракциясындағы басқа депутаттармен бірге олар жер реформасының Қазақстанға қатысты мәселелерін көтерді. Әлихан Бөкейхан "Мен кадет партиясынан неге шықтым?" деген ашық хатында өз ойын былай білдірген: "Кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса башқұртша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сыпырылып, жалаңаш шыға келеді".

Ғасыр басында көтерілген осы мәселе бүгінгі таңда да осы маңыздылығын жойған жоқ. Уфа губерниясынан сайланған қазақ С.Жантөре көп мәселеде қазақ жерінен келген депутаттармен пікірлес, бір көзқараста болды. Оларға Қазақстандағы аграрлық мәселеде

қазақ емес депутаттар арасынан бұған Ш.Сыртланов, Т.Седельников, В.Недоносков, Н.Бородин, т.б. белсенді қолдау көрсетті.

Аграрлық жағдайға байланысты Т.Седельников өлкедегі аграрлық жағдай жөнінде мейлінше мақсатты да дәйекті пікір білдіруге тырысты. Бұған өзінің жазғанындай, жеті жыл бойы Қазақстандағы аграрлық мәселе жағдайларымен жан-жақты және мұқият таныс болуы мүмкіндік берді. Ол осы еңбегінде белгілі аграршы А.Кауфманның көзқарастары мен тұжырымдарын өткір сынға алды. "Қоныс аударушылар учаскесі үшін қазақ жерлерін мүлде заңсыз тартып алуды ұйымдастыруға белсенді қатысқан Ф.А.Щербина мен А.Кауфман сияқты Даланың "білгір", белсенді "зерттеушілері" үшін сол қазақтардың отырықшы егіншілері ретіндегі мұқтаждары мен қажеттіліктеріне тап болған жағдайда мұны "көшпелі тұрмыстың өзіндік жағдайлары" деп мойындауларына бұл мейлінше ыңғайлы да тиімді болды. Әйтпесе оларға баяғыдан-ақ "нағыз орыс иеленушілеріне" тиімді даланы отарлауды тоқтата тұрып, сол қазақтардың өзін жерге орналастырудың күрделі де қиын ісімен шұғылдануларына тура келер еді. Сөйтіп, Т.Седельников Қазақстандағы жер иелену мен жер пайдаланудың заңды нормаларын тәртіпке келтіруді басты мәселе етіп қойды, бұл ретте ол объективті табиғи-тарихи жағдайлар әсерімен қалыптасқан нормаларға сүйенді.

1907 жылдың ақпаны мен маусымы аралығында жұмыс жасаған ІІ-ші Думаның жұмысына Б.Қаратай белсене қатысты. Мамыр айында өткен осы жиынның жер мәселесі талқыланған пленарлық мәжілісінде ол сөз сөйлеп, патша үкіметінің аграрлық саясатын қатты сынға алды.

"... Мемлекеттік Дума өздері Ресей өңіріндегі помещиктер мүдделерін, осынау 130000 помещиктің мүддесін қорғау үшін шаруаларды қоныстандыру арқылы қорлап отырған қырғыз-қайсақтардың, әрдайым шаруалардың жерге деген мұқтажын қанағаттандыру мақсатымен жеке иеліктегі жерлерді күштеп тартып алу ниетіндегі барлық оппозициялық фракцияларға аянышпен қарайтынын есте ұстайтын болсын. Дегенмен, бүгінгі таңда шаруаларға орын босату үшін, әлгі помещиктерді аман алып қалу үшін қырғыздардың жерлерін ғана емес, олардың тұрғын үйлерінен қуып шығып жатқанын түсініңіздер. Орыстың қарапайым еңбекшілері мен зиялылар қауымы жерімен қоса үйінен, қора-қопсысынан қуылып жатқан сорлы қырғыз-қайсақтардың мұңына құлақ асады деп сенемін..."

"Социал-демократияның 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясындағы аграрлық программасы" деген еңбегінде В.И.Ленин: "Екінші қатардағы шешендердің бәрінен цитат келтірудің мүмкіндігі және қажеті жоқ, сондықтан біз олардың нендей бір жаңалық енгізгендерін ғана немесе мәселенің белгілі бір жағынан назар аударарлық түсінік бергендерін ғана көрсетіп отырмыз" деп келіп, өзі айтып отырған шешендердің қатарында Б.Қаратайды атап өтіп, "ұлт өкілдерінің" атынан сөйлеген оның сөзінің ішіндегі ең маңызды тұстарынан мысал келтіреді.

В.И.Ленин аталмыш еңбегінде былай дейді: "қырғыз-қайсақ халқының атынан ІІ-ші Думада депутат Қаратай (Орал облысы) сөйледі: "... Біздің шаруа бауырларымыздың жерге мұқтаждығын жақсы түсінеміз және сеземіз, біз ризашылығымызбен ығысып орын беруге әзірміз" (39-мәжіліс, 673-бет), бірақ "басы артық жерлер өте аз", ал "қоныстандыру қазіргі кезде қырғыз-қайсақ халқын көшіріп жіберумен қат-қабат жүргізіліп жатыр" ... "қырғыздарды жерлерінен емес, олардың тұрғын үйлерінен көшіріп жатыр". В.И.Ленин "екінші қатардағы шешендердің" есебіне кіргізген Б.Қаратайдың көтерген мәселесіне арнайы көңіл бөлуі тегін емес еді. Әрине бұл тұста депутат Б.Қаратайдың дәлелді деректерді Ресейдің отар елдерінің бәрінде орын алып отырған жағдайды бір ғана Қазақстан мысалында келтіріп дәлелдеуі сол кездегі саяси жағдаймен әлеуметтік-мәдени деңгей тұсында оның ұлтын сүйер үлкен жүректі азамат екенін айқындай түспек.

Кейіннен үкімет басына келген большевиктер бұл мәселеге көзін жұма қарағаны белгілі. Олардың Қазақстандағы жер мәселесіне орай жасаған іс-қимылдары күннен-күнге шатқаяқтап бірде қазақ халқының басына ашаршылық бұлты болып төнсе, бірде ұлттық ірі

наразылық толқуларға жеткізді. Соның ішіндегі сорақысы осы мәселеге орай пікір айтып, күрес жүргізген азаматтардың қуғын-сүргінге ұшырап, ақыры большевиктік тоталитарлық жүйенің өз өмірлерін құрбан етуіне әкелді.

Аграрлық комиссия мүшелерінің санын арттыруды Орал облысынан сайланған, кейіннен Ә.Бөкейхан және І-ші Мемлекеттік Думаның басқа да депутаттарымен жақсы қарым-қатынаста болған депутат Бородин де талап етті.

3.Қорытынды.

І-ші Мемлекеттік Дума әр түрлі объективті және субъективті жағдаяттарға орай аграрлық мәселені шеше алмады, мұны өкініштісі, кейінгі думалар да шешкен жоқ. Алайда Ресей мен оны мекендейтін халықтардың жер мәселесіндегі талаптарын дұрыс шешуге бағытталған мүмкіндіктер пайдаланылмай қалған жоқ. Мәселелердің мәнін айқындап, олардың шешімін табудағы сәтсіздіктер әр түрлі саяси және әлеуметтік-экономикалық себептерге байланысты болатын.

Әдебиет тізімі

Аллаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж. Алты алаштың ардақтылары. А., 1994, 112 б.

Аққұлыұлы С., Қамзабекұлы Д. І-ші Мемлекеттік Дума және оған мүше болған қазақтар. // «Ана тілі», 4-ақпан.

Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905-1917жж.) А., 1997. Монография, 460-б.

Озғанбаев Ө. Қазақ депутаттары І және ІІ Мемлекеттік Дума жұмысына қатысуы. // Дәуір бел-белестерінде. А., 1996, 32-62 бб.

Озғанбаев Ө. Патшалық Ресей Думасындағы қазақтар. // «Егемен Қазақстан», 1996, 24 сәуір.

Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. А., 1992, 272 б.